

Az ismeretlen klasszikus

Berzsenyi-tanulmányok

Reciti konferenciakötetek · 1

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Az ismeretlen klasszikus

Berzsenyi-tanulmányok

Szerkesztette

FÓRIZS GERGELY és VADERNA GÁBOR

reciti
Budapest
2018

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

A borító a következő kép felhasználásával készült:
Jacob Schorn: Berzsényi Dániel miniatűr arcképe, 1812
papír, gouache, 840 × 740 mm, j.b.k. J. Schorn pinxit
MTA Művészeti Gyűjtemény ltsz. 55
Fotó: Szelényi Károly

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!*
2.5 *Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630-953X
ISBN 978-615-5478-50-5

Kiadja a Reciti,
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

A szerkesztők előszava	7
IMRE LÁSZLÓ Előszó	11
FERENCZI ATTILA Berzsenyi és az új Horatius	17
HÁSZ-FEHÉR KATALIN Berzsenyi 1808-as kötetkompozíciója és a magyar költészeti hagyomány	31
ONDER CSABA Sárkány a sziklaüregben Berzsenyi Dániel és a magyar nyelvújítás	57
TÓTH ORSOLYA Felejtés és emlékezet Berzsenyi Dániel és Bárány Boldizsár	97
FÓRIZS GERGELY Költészet a tükör(ben) Vörösmarty Berzsenyi-émlékverse	121

S. VARGA PÁL	
Berzsenyi – Arany – Horác	
A klasszikus örökség nosztrifikálásának útjai a romantika előtt és után	141
VADERNA GÁBOR	
Falusi rendtartás és a csinosodás magyar változata	
Berzsenyi Dániel egy kései prózatöredéke	157
LABÁDI GERGELY	
Az olvasó gép	
Berzsenyi Dániel versei távolról	181
Névmutató	203
A kötet szerzői	213

Falusi rendtartás és a csinosodás magyar változata

Berzsenyi Dániel egy kései prózatöredéke*

(új kéziratöredék)

2016 szeptemberében Berzsenyi Dánieltől egy eddig ismeretlen autográf kéziratlap került elő a keszthelyi Balatoni Múzeum kézirtárából.¹ E lap valaha a sümegi Darnay Múzeum kincse volt, a második világháború után kerülhetett abba a vegyes anyagokat tartalmazó dobozba, melyet a közelmúltig talán senki sem nyitott fel.² A két oldalán beírt negyedréteg eredetileg egy hosszabb kézirat része volt, mely huszonöt pontos tervet tartalmaz arról, hogy a falu működését miképpen lehetne hatékonyabbá tenni. Ennek eddig csak egy másik, négy oldalnyi dupla lapját ismertük, mely az utolsó két pontot tartalmazza teljes egészében és a 23. pont végét. Ezt Merényi Oszkár adta ki 1938-ban és 1941-ben, majd az ő hagyatékából 2007-ben a Petőfi Irodalmi Múzeumba került kézirat alapján legutóbb a kritikai kiadás közölte [*Polgári rendtartás*] címmel.³ A most talált

* A tanulmány megírását az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatta.

1 Jelzete: B. leg. 44.8. Itt szeretnék köszönetet mondani Haász Gabriellának, aki megtalálta a kéziratot és felhívta rá a figyelmünket. 2016. szeptember 7-én Fórizs Gergellyel együtt tekintettük át az újonnan előkerült kéziratöredékeket.

2 A Darnay Múzeum történetéről és tárgyi anyagának nagyrészből megsemmisüléséről lásd Haász Gabriella, „Darnay Múzeum”, in *Műzsák kertje: A magyar múzeumok születése* (Budapest: Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület, 2002), 174–180; Haász Gabriella, „Múzeumi gyűjtemények és nyilvántartás a XIX–XX. század fordulóján: A sümegi Darnay Múzeum példája”, *Zalai Múzeum* 16 (2007): 213–226.

3 A kézirat: PIM Kt., V. 5941/3. Merényi kiadásai: „Berzsenyi ismeretlen nemzetnevelési művének töredéke”, in MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi Dániel*, Somogy–Csurgói Könyvtár 7, 220 (Kaposvár, 1938); „Polgári rendtartás (1830 után)”, in BERZSENYI Dániel, *Prózai művei*, kiad. MERÉNYI

lap a szöveg közepéről származik: a 10–16. pontokat tartalmazza. Bár az egyes egységek hossza ingadozó, feltehetően két vagy három lap hiányzik a szöveg elejéből, s további egy a két ismert lap között.

A most ismert teljes szöveg a következő:

10. Az öreg bíró, vagy ha a falu nagysága úgy kívánja, több elöljáró is a robottul és adótul mentve legyenek s hivatalaikat mind addig viseljék, míg a Vármegye' és uraság' rendeleteit pontosan tellyesítik.

11. A fiatal és szegény henyelők megfenyítessenek, olly formán, hogy a hány napon henyelnek, annyi napon a községnek tartozzanak dolgozni.

12. Minden részeg huszonnégy óráig kalodában legyen s ha elöljáró hivatalából kivetessék.

13. Minden falun kívül való tsárdák és szükségtelen tanyák eltörültessenek, s a falubeli kortsmák olly vigyázat alatt legyenek, hogy azokban semmi korhely összejövetelek ne történjenek.

14. Minden zsidók városokban lakjanak.

15. A gyermekek minden legkisebb lopásért, erejekhez képest több napokig kalodában szenvedjenek s vasárnapon a Papnak és egész népnek jelenlétiben megkorbátsoltassanak, megnyirassanak és szégyenpadra állitassanak, szülőjik pedig a kárt duplán meg fizessék; s ha azon gyermekek többszer is lopnak, akkor a büntetés mindenkor megkettőztessék mind a korbátsokra mind a kárnak visszafizetésére nézve; a nagyobb koraak ellenben erejökhez képest büntetődjenek s másodszor lopásért rabgyarmatba menjenek.

16. A néposkolák úgy legyenek intézve, hogy minden gyermekek a falusi oskolákban írást olvasást s a legböltsebb emberek által készített erköltsi és gazdasági Kátékat tanuljanak; s azon kívül minden Megyében legyen olly népnevelő oskola, hol minden falubul a jelesebb nevendékek a gazdaság tudományának egészében gyakorlati oktatást nyerjenek.

<...>

[...]elkedjen, a nép' elöljáróit, az éltesb és vagyonosb embereket föl kell menteni a testi büntetések alul annyiban, hogy azok holmi kisebb vétkekért tsak pénzt fizessenek a megbántottnak és köztárnak.

Oszkár, 272–274 (Kaposvár, 1941). Kritikai kiadása: BERZSENYI Dániel, „[Polgári rendtartás]”, in BERZSENYI Dániel, *Prózai munkái*, kiad. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 476–477; 733–734 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2011).

24. Mind azon helyeken, hol katonaság állandóan szokott lenni, építessenek elegendő kaszárnnyák és lóistálók, hogy a nép e részben is mentve legyen.

25. A megyei néposkolák így legyenek intézve: Elsőben, minden oskolának legyen olly gazdasága, mellynek jövedelmébül, a szükséges költségeken kívül, a szegényebb tanulók' élleme is kijusson.

Másodszor, legyenek olly épületei, mellyekben a tanulók a tanítókkal együtt lakjanak.

Harmadszor, a tanulók szüntelen együtt legyenek, és azoknak testi gyakorlására szintolly gond legyen valamint a lelkire, ugy hogy azok minden szünórákban, vagy mezei munkákban foglalkodjanak, vagy egyéb testgyakorló játékokkal, mellyek között leg hasznosabb a magyar tántz, mulassák magokat.

Negyedszer, a gazdaság' tanítóji tapasztalt gazdák legyenek s a gazdaság tudományát leginkább tsak gyakorlatilag tanítsák.

Ötödszer, Az orvosi tudomány, mint az életnek egyik legszükségesebb gyámola, ugy taníttassék, hogy minden faluban legyen mind embernek mind baromnak orvosa.

Hatodszor, hogy a nemesi nevelés könnyebbüljen, legyen tanítója a törvénynek is; mert egyebiránt is ha meggondoljuk, hogy a nemzeti törvény minden nemzetre nézve annyi mint a nemzeti igazságnak és okosságának tudománya, természet szerint ugy kell azt tekintenünk, mint az életre legszükségesebb tudományok egyikét.

Igaz ugyan hogy az illy intézetek pénzbe kerülnek, a Magyarának pedig, mint már Montesquieu böltsen megmondá, pénze nints; de ahol a világ képző Montesquieu és annak Barátja férfiakat láta, én ott lehetetlent alig tudok képzelni, s a miket itt mondogaték, erőnket fölmulóknak épen nem láthatom.

A többi polgári rendtartási tzikelyekre nézve, szükség itt még azt is említenem, hogy a tisztviselőket, ha a rendtartási törvényeket pontosan végre nem hajtják, nem elég tsak megpirongatni, hanem azokat is olly szoros törvények alá kell vetni, hogy az illy hibáért hivatalaiktul azonnal megfosztassanak, s ha nagy a hiba, azon kívül is bünhödjenek. Mert bizony egyik legnagyobb veszélye az emberiségnek a hamis emberszeretet, melly midőn a rosszaknak kedvez, a jókat bünteti.

A szöveg második fele jól illeszkedett abba a Berzsényi-portréba, melyet Fórizs Gergely vázolt fel meggyőzően a prózai művek kritikai kiadása mellé írott kiváló monográfiájában. Berzsényi ugyanis itt arról írt, hogy miképpen kellene falu helyen az iskolázást megszervezni, s ez köthető a neohumanista Berzsényi képéhez: a *Bildung*nak egy olyan filantropikus irányát kívánja falun meghonosítani, mely alapvetően a gyakorlati jellegű képzést preferálja (még a nemesi diákok számára is csak a törvény behatóbb ismeretét írja elő), s az esztétizáló mozzanatot összeköti a testgyakorlással: azaz a magyar táncot engedélyezi, sőt szorgalmazza.

Fórizs így foglalja össze tömören e filozófiai álláspontot: „a képzés, az ellentétek harmonikus egyesülésének egyre nagyobb, egyre harmonikusabb egységeket alkotó folyamata itt a nemzetgazdaság és a nemzeti kultúra szempontjainak egymással való harmonizálását jelenti.”⁴ Bár a [*Polgári rendtartás*] eddig ismert része közvetlenül nem kapcsolódott ehhez a képzethez, Fórizs mégis meggyőzően érvelt amellett, hogy ez a szöveg is érvényesíti Berzsenyi képzés-eszményének harmóniába oldódását.

A szöveg most felbukkant töredéke, ha nem is érvényteleníti Fórizs leírását, mégis új fénytörésbe helyezi mindazt, amit eddig Berzsenyiről és a magyar faluról tudtunk, illetve tudni véltünk. E szövegben adómentességet ígér a falusi előljáróknak, a lustaságot bünteti, a részegeket kalodába záratná, a falun kívüli (nyilván nehezen ellenőrizhető) csárdákat becsukná, a kocsmákban a korhely mulatási alkalmakat betiltaná, s természetesen ezzel kapcsolatos, hogy a falusi zsidóságot is városba költöztetné. Rejtélyes, hogy miért is kaptak külön passzust a tolvaj gyerekek: ha lopáson kapják őket, meg kell korbácsolni, kalodába zárni, megnyírni és szegyenpadra állítani, a kárt pedig duplán meg kell téríteni, a cselekedet megismétlése nyomán a gyerekeket rabgyarmatra (valamiféle munkatáborba?) kell szállítani – e büntetési formák léteztek a korban, illetően együttes alkalmazásuk mégis különös szigort mutat. Hogyan torzul el a neohumanista Berzsenyi képe e javaslatok után? Vagy tulajdonképpen rosszul értettünk valamit? Egyáltalán le kell-e mondani a neohumanista gondolkodóról, ha e számunkra, valljuk be, némiképp kellemtelen arcát mutatja fel? Jelen írás arra vállalkozik, hogy valamiféle választ adjon arra a kérdésre, hogy a *falusi rendtartás* törvénytervezete milyen eszmetörténeti környezetben értelmezhető. Reményeim szerint sikerül majd bizonyítani, hogy Berzsenyi a faluval kapcsolatban egy, a maga korában nem is annyira példátlan javaslatcsomaggal állt elő, s hogy javaslatai, bár ma már senkinek sem ajánlom, hogy megfogadja őket, illeszkednek egy eszmetörténeti tradícióba, a csinosodás politikai szótárába. Így a kérdés nem is annyira az, hogy Berzsenyi *Bildung*-képzetei következetesek-e, vagy hogy – mint megannyi elméleti szakember – a megvalósítás során már nem követné önnön elveit, mint inkább az, hogy egy politikai szótár alkalmazásából miképp következik a lehetséges megoldások egy halmaza, azaz: bizonyos társadalomtörténeti környezetben miképpen lehet adaptálni egy politikai nyelvet. Ez az eset azért is roppant tanulságos, mivel viszonylag ritkán fordul elő az, hogy nem a közpolitika szintjén jelenik meg egy politikai szótár gyakorlati használatának kérdése, hanem alsóbb közigazgatási szinteken.

4 FÓRIZS Gergely, „*Alpeseken Alpesek emelkednek*”: *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 305.

(*urbanitas*)

Berzsenyi Dániel életrajzainak egyik kulcsmozzanata a költő vidékiségének problémája. A „niklai remete” megnevezés már eleve ezt sugallja, hiszen mi sem természetesebb, mint az, hogy egy költőnek aktív társadalmi életet kell élnie (főként akkor, ha nagy hazafias ódák szerzője ő, sőt *A' Magyarokhoz* óda hovatovább a legjelentősebb hazafias óda lett rögtön első megjelenése után),⁵ egy költőnek illik társaságba járni (ott a többi költővel érzékenyen társalogni, s a szellemi nagyságok találkozási pillanatait csókkal ünnepelni – itt a híres csókjelenet elmaradására utalok Kölcsey Ferenc és Berzsenyi közt),⁶ s egy költőnek, ha nem sikerül városba költöznie, ami ugyebár kutya kötelessége volna, legalább otthonában illenék afféle szellemi központot kialakítani, ahol valós és virtuális találkozások sorát lehet intim környezetben lebonyolítani (mint tette azt a Széphalmot felépítő kortárs, Kazinczy Ferenc).⁷ Pedig – félretéve az iróniát – három dolgot érdemes volna megfontolni, mielőtt odáig is elmegyünk, mint Németh László, aki úgy gondolta, hogy a nyugatos urbanitás és a vidék ősi magyar hagyományai küzdöttek meg egymással, s Berzsenyi – már diákként, „Sopron ellenében” – utóbbira tette voksát, míg Kazinczy – hagyományainkat megtagadva – az előbbire.⁸

1. Először is Berzsenyi e „remeteséget” maga állította magamagáról. 1809. január 18-án, nem sokkal megismerkedésük után írta e sorokat Kazinczy Ferencnek:

És így tehát még csak azt jelentem alá[za]tosson, hogyha még tovább is meg kíván Uraságod engem tisztelni, es örvendeztetni, tehát maradjanak el az Assessorok nevem mellől, mert én valóban még eskütt sem vagyok nem is leszek, de bizom, hogy Uraságodnál sem ezek az érdem mérőpálczáji. – Az én életem együgyü plánumban titulusok nintsenek nem is léznek. Ha máskor nyujtani akarja Uraságod Czímemet, tituláljon Miklai Remetének, vagy Somogyi Diogenesnek, akki felül mindazon ál-

5 Lásd VADERNA GÁBOR, „A bárdköltészet lehetőségei: Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 6. sz. (2015): 721–768, 750–761.

6 Lásd VADERNA GÁBOR, „Egy csók és más semmi: Berzsenyi Dániel 1810-es pesti kirándulása”, *Holmi* 16, 10. sz. (2004. október): 1211–1234.

7 Lásd DOBSZAY TAMÁS, „Széphalom”, in *A fogyasztás társadalomtörténete*, szerk. HUDI JÓZSEF, Rendi társadalom – polgári társadalom 18, 43–51 (Budapest–Pápa: Hajnali István Kör – Pápai Református Gyűjtemények, 2007).

8 NÉMETH LÁSZLÓ, *Berzsenyi*, Kultura és tudomány (Budapest: Franklin-társulat, é. n. [1938]), 5–25; 57–86.

tal bizonyos lehet Uraságod, hogy minden assessorságnál többre betsüli Kazinczy Levelét, és azt nem hordaja hasadékjába hanem forró kebelébe fogja tartani.⁹

E levélzárlat természetesen a címzés hibájára hívja fel Kazinczy figyelmét, amikor arra utal, hogy ő nem *assessor*, azaz nem táblabíró, s ehelyett filozofikusabb megoldást javasol. A „miklai remete” megnevezés tehát egy játék része, a megnevezést Berzsényi nem komolyan gondolja, hanem – mint annyiszor leveleiben, itt is – ironikusan beszél. S persze e játék némiképp álszerű és kétértelmű is: Diogenész ugyanis egyszerre volt a bölcsesség tudója, s aki hordójában lakván bizonyos értelemben kívül is rekedt a társadalmon. De hol van itt a vidékiség? Berzsényi talán volt annyira művelt, hogy tudta: Diogenész hordójából városok közepén „nyekergett”. Ebből az is következik, hogy a remeteség lényege számára nem vidékiségben rejlett, inkább a társadalomtól való elkülönültségben – ami ebben a konkrét esetben arra utal, hogy Berzsényi még csak táblabíró sem lett vármegyéjében.

2. A második megemlítendő sajátossága Berzsényi vidékiségének, hogy ez csak utólagos percepció kérdése. Pontosabban: urbánus és rusztikus elkülönülése éppen ebben az időben vesz új irányokat.¹⁰ E folyamatról itt annyit érdemes megemlíteni, hogy a felvilágosult abszolutizmus államháztartási és közigazgatási reformjaiból szinte szükségszerűen következett valamifajta intézményesülés, mely egyszerre jelentette a struktúrák centralizálását (például ha a közigazga-

9 Berzsényi Dániel Kazinczy Ferencnek, 1809. január 18., in BERZSENYI Dániel, *Levelezése*, kiad. FÓRISZ Gergely, Berzsényi Dániel összes munkái, 14. lev., 31–34 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014), 33–34.

10 A városkutatások történeti dilemmáiról lásd GYÁNI Gábor, „Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok”, in GYÁNI Gábor, *Történelemszisztematikusok*, A múlt ösvényén, 67–77 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2002). A kibontakozó kozmopolitizmushoz lásd Thomas SCHLERETH, *The Cosmopolitan Ideal in Enlightenment Thought: Its Form and Function in the Ideas of Franklin, Hume and Voltaire, 1694–1790* (Notre Dame – London: University of Notre Dame Press, 1977); a „falusi felvilágosodás”-ról az észak-amerikai telepések kapcsán lásd David JAFFEE, *People of the Wachusett: Greater New England in History and Memory, 1630–1860* (Ithaca: Cornell University Press, 1999). E régi megközelítések persze bírálhatóak a kozmopolita és falusi kultúra sarkos, társadalomtörténetileg kevésbé differenciált elválasztása miatt, annyit azonban felmutatnak, hogy ha máshol nem is, a történelmi aktorok önleírásaiban komoly, s egyre komolyabb szerepet játszott ezen elválasztás. Hazai (Békés megyei) példákon Szilágyi Miklós például amellett érvel, hogy a falusi és mezővárosi közösségek között meglepően sok hasonlóságot észlelhetünk: SZILÁGYI Miklós, „Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség: (Történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek)”, *Folklor és etnográfia* 87 (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995), különösen: 5–9. Lásd még a magyar városokról korszakunkra vonatkozóan BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984).

tást vesszük), illetve pluralizációját (amennyiben példának okáért a sajtóra vagy egyéb kulturális intézményekre gondolunk), s ez az intézményesülés jellegénél fogva, illetve a nyugat-európai polgárosulás sajátos keleti adaptációjaként szükségszerűen koncentráltódott a városokba. A városba települő vagy ott létrejövő intézmények alkalmazottai egy új életforma képviselői lehettek – nevezhetjük őket akár értelmiségnek is –, s eme életformának oly nagy vonzása volt, hogy korábban gond nélkül vidéken művelt tevékenységek (többek között a költészet művelése) mintegy magától értetődően kezdtek el városok felé áramlani – nem mintha a költészetből meg lehetett volna ott élni, de a kiegészítő lehetőségek itt adtak módot arra, hogy tisztes megélhetéssel költő maradjon az ember. Paradigmatikus értékű, hogy a vidéki kúriájából irodalmi centrumot építő, fáradhatatlan Kazinczy, 70 éves kora fölött zokszó nélkül a városba költözött volna, ha netalán megválasztják az induló akadémia első titkárának (persze ne feledjük, hogy neki fiatalabb korában azért volt városi múltja).¹¹

Berzsenyi ezen urbanizációs változásnak a maga életét tekintve nem volt részese (nem költözött városba, s nem is kívánt oda költözni),¹² ám ez nem feltétlenül probléma, s nincs értelme arról beszélni, hogy ez a helyzet valakinek szándékos vagy szándéktalan hibája volna. Az urbanizáció a kultúra tekintetében is lassú folyamat volt, s sohasem törölte el a vidékiség lehetőségét egy költő számára. Tompa Mihály hanvai lelkészsége, Komjáthy Jenő szenici tanárkodása, Czóbel Minka anarcsi művészvilága vagy Babits Mihály fogarasi száműzetése mind-mind másként érthető meg. Ami újdonság volt a korábbi város-konceptiókhoz képest, hogy a 19. század derekára immár a vidék dicsérete is centrum és periféria szembenállásban fogalmazódott meg – még akkor is, ha valaki éppenséggel a perifériát részesítette előnyben. (Csodálatos paradoxon: Petőfi Sándor népies helyzetdalai éppen városi környezetben arattak nagy sikereket, majd köz-költészetként terjedtek el előbb mezővárosi, majd egyéb vidéki környezetben.)¹³ Az eddig említett strukturális fordulat azonban nem csupán sokrétű folyamat volt, hanem időben is nagy szórást mutatott. A vidéki, birtok művelésére építő

11 Lásd SZAUDER József, „A kassai »Érzelmek iskolája«”, in SZAUDER József, *A romantika útján: Tanulmányok*, 90–114 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961).

12 Bár diákkorában (1788–1795) Sopronban élt, utóbb csak 1819–20-ban tért vissza néhány hónapra ide. 1831-ben, akadémikussá választása után és a kolerajárványtól megrettenve Döbrentei Gábornak írt arról, hogy szívesen Pestre költözne (Berzsenyi Dániel Döbrentei Gábornak, 1831. augusztus 8. előtt, in BERZSENYI, *Levelezése*, 353. lev., 621–622, 621), de a dologból végül nem lett semmi.

13 Lásd KERÉNYI Ferenc, „A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából, 1844–1867”, in *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve: Tanulmánygyűjtemény*, szerk. TAKÁTS József, 153–157 (Budapest: Kijarat Kiadó, 2003).

életforma nem tűnt el egyik percről a másikra, hanem a reformkornak nevezett időszak hosszú, majd forradalmi változásokba torkolló egyeztetési folyamata során lassan alakult át. Kazinczy tévedése, hogy Berzsényi minden bizonnyal *assessor*, arra utalt, hogy Kazinczy szerint egy olyan jeles figurának, mint Berzsényi minden bizonnyal *assessornak* is kell lennie egyúttal – Berzsényi válasza (remete, Diogenész) pedig tréfás elütése e kérdésnek. Mert Berzsényi korának sajátos hibrid figurája, aki nem családjának társadalmi beilleszkedése (amúgy a Berzsényiek a környéken gyakran és sokan megfordultak), nem is vármegyei-közéleti aktivitása által, mint inkább poétai érdemei miatt nyerte el szűkebb pátriájának elismerését, mely azután politikai tőkévé is kovácsolódott. 1813. január 5-én (tehát még első kötetének megjelenése előtt) írta meg Döbrentei Gábornak táblabírává választásának történetét: „Ezen nagy tekintetű hazafiak engem érdemem felett megtiszteltek. Gr. Teleki a nélkül hogy instáltam volna Assessorrá tett, Báró Prónay pedig maga eleibe hivatott, az egész vármegye színe előtt mint poetát megköszöntött és a leghizelkedőbb complimentekkel elborított. Megérdemlik tehát mind ketten, hogy a magyar múza őket is megtisztelje.”¹⁴ Az utolsó mondat utalása arra vonatkozik, hogy Berzsényi mind a kettejüknek verset címzett, amely gesztus a költészet által igazolta vissza a jeles somogyi politikusok, gróf Teleki László és báró Prónay Sándor költőt megtisztelő gesztusát.¹⁵ A vármegyei karriert tehát Berzsényi nem egy polgárosuló irodalmi intézményből érkezve építi fel, hanem a rendi költészet hagyományos módszerét alkalmazza: mecénást keres – csak ezúttal nem pénzre, hanem politikai haszonra váltja az adományt. Mindenesetre ez az eset mutatja azt, hogy Berzsényi számára saját lakhelyén volt némi mozgástere, s bizonyos mértékig élt is ezzel a lehetőséggel.

14 Berzsényi Dániel Döbrentei Gábornak, 1813. január 5., in BERZSENYI, *Levelezése*, 129. lev., 300.

15 A két költemény: *A' Balatoni Nympha Gróf Teleki Lászlóhoz; Báró Prónay Sándorhoz*. A továbbiakban, ha külön nem jelölöm, a kritikai kiadásból idézem a költeményeket: BERZSENYI Dániel, *Költői művei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, Berzsényi Dániel összes művei I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979). Berzsényi 1812. március 20-án apjának írja meg, hogy Prónay a „Pesti Censurában” látta verseit (Berzsényi Dániel Berzsényi Lajosnak, Nikla, 1812. március 20., in BERZSENYI, *Levelezése*, 99. lev., 243–244, 244), december 20-án pedig arról számol be Kazinczy Ferencnek, hogy még egyik köszöntő versét sem indította útnak, s kéri barátját, hogy segítsen a közvetítésben (Berzsényi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1812. december 20., in BERZSENYI, *Levelezése*, 128. lev., 297–300, 297–298). Kazinczy 1813. január 13-án Prónaynak fel is adta a dicsérő verset (Kazinczy Ferenc Báró Prónay Sándornak, Széphalom, 1813. január 13., in: KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. [I–XXI:] VÁCZY János, [XXII:] HARSÁNYI István, [XXIII:] BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, [XXIV:] ORBÁN László, [XXV:] SOÓS István, 25 köt., 2370. lev., 10:223–225 [Budapest–Debrecen, 1890–2013]), és nem tudjuk, hogy Telekinek eljuttatta-e a másik költeményt.

3. A harmadik kérdés az, hogy miként is vélekedett Berzsenyi a város–vidék problémáról. E kérdés kapcsán már említettük a remeteség ügyét, s hogy az legfeljebb, ha részlegesen e probléma része. A Berzsenyi-életrajzok visszatérő eleme Berzsenyi balul sikerült pesti látogatása 1810 elején. Minekutána erről már korábban írtam, itt most legyen elegendő annyit megemlíteni, hogy az eseményeket összefoglaló Szemere Pál a vidékiséget és a különbséget a művelt városi életforma ellenében beszéli el (Berzsenyi nem akar színházba menni, hanem cigányzenét hallgat, nem akar érzékeny csókkal búcsúzni költőtársaitól stb.).¹⁶ Ám ez nem jelenti azt, hogy Berzsenyi maga is így érezte volna magát a bőrében. Tulajdonképpen azt sem tudjuk, hogy érzélte-e egyáltalán, hogy a fiatal Kazinczy-tanítványok némiképp berzenkedtek tőle (hiszen amikor odavetette Kölcseynek, hogy „Megengedjen az Ur, pipa van a’ számban, nem csókolhatom meg!”, akkor ezt akár kitérő tréfaként is értékelhette a maga részéről – arról már nem is beszélve, hogy a következő este már csókkal vált el mindenkitől), s vidékisége is csak a városiasság egy lehetséges percepciója felől tűnhetett fel vidékiséggként (hiszen Berzsenyi a német színház előadását hagyta ki egy világhírű hegedűvirtuóz – Bihari János – kedvéért, amit akár jó döntésként is értékelhetünk – bár ezt megítélni nekünk már nem feladatunk). Ezeknél az anekdotáknál és értékelésüknél sokkal fontosabb számunkra, hogy Berzsenyi maga mit gondolt a városról.

Nemrég Takáts József írt egy nagyszerű tanulmányt a Vitkovics Mihályhoz írott episztoláról. Ezt az episztolát Berzsenyi válaszként írta Vitkovics egy Horvát Istvánhoz írott episztolájára, melyben a költőtárs a falusi élet szépségeit ecsetelte. A Horatiust és Vergilius *Georgiconát* követő Vitkovics ellenében Berzsenyi a várost dicséri, s mindeközben – mondja Takáts – a csinosodás politikai nyelvét beszéli: az episztolában „a mezei élethez a magány és a vadság” tartozik, „a városhoz a finom művészetek/mesterségek alkotásai (a híd, az épületek stb.) a társasság, a tudás és a nyájasság”, s ezzel a csinosodás politikai nyelvét idézi fel, azaz „a vadságból a csinosodásba (szelídülésbe, műveltségbe) tartó folyamat narratívájára támaszkodik.”¹⁷ Nem ellentmondva, hanem inkább kiegészítve Takáts József elemzését, én két dologra hívnám fel a figyelmet e költemény kapcsán:

a) Berzsenyi a város e képzetét nem csupán a Vitkovics Mihályhoz címzett episztolájában fejtegeti, hanem már jóval korábban is előfordul nála. S itt nemcsak az az érdekes, hogy ebben az esetben nem feltétlenül a pesti út kudarcának

16 Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Pest, 1810. április 27., in KAZINCZY, *Levelezése*, 1726. lev., 7:398–407.

17 TAKÁTS József, „Irodalomtörténet urbanisztikával: Vitkovics és Berzsenyi episztolái a faluról és városról”, in TAKÁTS József, *A megfelelő ötvözet: Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, 99–109 (Budapest: Osiris Kiadó, 2014), 108.

elkendőzése végett dicsérte fel Pestet és Budát – miképp azt a szakirodalomban többen sejtették –,¹⁸ hanem az is, hogy számára valóban, s már kezdetektől rendelkezésre állhatott egy ehhez hasonló koncepció. Legelső ismert versküldeményében, az 1803-ban Kis János által elküldött három versben ez már tetten érhető. *A' Magyarokhoz* ódában is ott áll a háttérben, hiszen a történelem körforgását példázó nagy birodalmak egytől egyig városok által vannak reprezentálva (Róma, Karthágó és Babilon mellett áll Buda), a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* című ódában pedig – s különösen annak korai változatában – a két nagy király történeti jelentőségét éppen az adja, hogy a művelődésnek teret nyitottak, amikor várost építettek („Egy Nagy Lajos' bölts szárnya alatt Hazánk. / Rómát 's Athénát latta fel-állani / Attila roppant városában. / Márs, tudomány, hatalom virágzott. // 'S mikor ragyogtak tornyaid, oh Buda! / Felsegesebben mint mikor a' ditsó / Király 's Apolló' tisztelője. / Bölts Hunyadink' kezzein virágzál”).¹⁹ Mindez azt mutatja, hogy Berzsenyi számára a város és vidék ellentéte kapcsán valóban ott állt a háttérben a skót felvilágosodásból eredő, majd egész Európán végigfutó eszmetörténeti áramlat, mely a várost alapvetően a társas kifinomultság tereként láttatta.²⁰ Árnyalando ezen állításomat, érdemes megemlíteni, hogy Berzsenyi olykor – nyilván Horatiust követvén – utal a *laus ruris* hagyományára is, bár kimondottan erről a témáról nem írt verset, inkább az élet apró örömeinek epikureus kihasználása jegyében említi fel ezeket (*A' Megelégedés*), vagy elégikus pillanatainak ellentétezeképpen (*Levéltöredék barátnéhez*).

b) Takáts ötletét érdemes Berzsenyinek a stadiális történetíráshoz való viszonya szempontjából is továbbgondolni. *A' Magyarokhoz* óda inkább ciklikus-ságra épült, a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* inkább csak felvillantotta a város és társiaság összefonódásának lehetőségét. A *Vitkovics Mihályhoz* már továbbmegy ennél, amikor a várost a faluval opponálja:

18 Például MERÉNYI Oszkár, *Berzsenyi Dániel*, Irodalomtörténeti könyvtár 19 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 256.

19 A költeményeket saját szövegkiadásom alapján idéztem: VADERNA, „A bárdköltészet lehetőségei”.

20 Lásd erről Lawrence E. KLEIN, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England* (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1994), 143–149. Érdekes esettanulmányt tett közzé Dafydd Moore, ahol dél-nyugat-angliai példán mutatta be a várossá válás problémáját: Dafydd MOORE, „Patriotism, Politeness, and National Identity in the South West of England in the Late Eighteenth Century”, *English Literary History* 76, Vol. 3 (Fall, 2009): 739–762.

Nyugodni, enni, inni és alunni
 Lehet mezőn is; oh, de mint örüljek
 Fákkal, füvekkel, ökrökkel sokáig?
 Csupán szememnek tárgyi mind ezek.
 Szivemnek ember és rokon kebel kell,
 Kivel vegyítse érzeményeit;
 Elmémnek elme, melly megértheti
 'S mellyben sugárit tűkröztetheti.

Van itt is ember, mondd! de milyen ember?
 Inség, gonoszság néz ki vad szeméből,
 'S lesujt pipádért, hogyha nem vigyázzsz,
 Szemét sötétség vállal terh sanyarja,
 'S utálja mind azt a' ki boldogabb.
 'S mi szép multság látni izzadását?
 Mi szép nekem még rajta szántanom,
 'S aszott kezéből lesni sültetmet?
 Nem szebb-e Pesten vígan perleni
 Verbőczi' hajló nyelvén és merészen
 A' szent Igazság mellett harczra kelni?

Ez az érvelés a várost nem egyszerűen a társas kapcsolatok találkozási pontjaként vagy a kultúra művelésének tereként jeleníti meg, amely szemben áll a faluval, hanem város és falu időbeli viszonyba is rendeződnek egymással. Nem kétséges, hogy falu és város itt az emberi fejlődés két különböző stádiumát mutatja, s ezek szerint az emberi történelem fejlődése a primitív vadságtól a csiszolt érvelések ütköztetéséig vezet. (Bersenyinél utóbbi érdekes módon a magyar jogszokással kapcsolódik össze: „Verbőczi' hajló nyelvén” kel harcra a „szent Igazság mellett” a városlakó – s ez nyilván Vitkovics szakmájára is utalás.)²¹ Ezen elgondolás szerint az ember természetes hajlamainak megfelelően a társadalom átmegy bizonyos fejlődési szakaszokon, s a létfenntartástól a kifinomult kereskedő társadalmakig jut el. E tekintetben a falu lakosai még az előző stádiumot képviselik, kvázi-vademberek („Inség gonoszság néz ki vad szeméből”), akiknél ösztöneik uralkodnak, s ilyenformán veszedelmesek is az oda tévedő művelt emberekre (akik értelem-szerűen már más erényekkel bírnak, s képesek korlátozni ösztöneiket, vágyaikat pedig a társas érintkezés során tökélyre csiszolt szabályok nyomán korlátozzák).

21 Lásd erről az összefüggésről FÓRIZS, „*Álpeseken Álpesek emelkednek*”, 105–107.

(*stadiális történelem*)

E ponton térjünk vissza a [*Polgári rendtartás*] szövegéhez.

Fórizs Gergely a kritikai kiadásban amellet érvelt, hogy ez a szöveg *A Magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairul* című akadémiai tanulmány kísérőszövege lehet.²² Eszerint a szöveg 1833 körül keletkezhetett, ám erre csak közvetett bizonyítékaink vannak – Berzsényinek két összekapcsolható utalása a jelzett művében: „A mi pedig magyar népünk' hibájit illeti, bőven tapasztaljuk hogy azoknak orvoslatára szokott törvényeink és rendtartásaink közel sem elegendők”; „szükség volna minden büntető törvényeinket és polgári rendtartásainkat jobban a nép' characteréhez szabni”.²³ Mindenesetre további adat híján kénytelenek vagyunk Fórizs érvelését elfogadni, s az ennek alapján adott címet is fenn lehet tartani: [*Polgári rendtartás*]. Berzsényi a *Mezei szorgalmat* az akadémiaira nyújtotta be, s bár elfogadták, valamilyen okból mégis később adta csak ki Döbrentei Gábor posztumusz Berzsényi-edíciója.²⁴ E munkában Berzsényi – a címnek megfelelően – igyekezett összeszedni, hogy mily akadályok állnak a magyar mezőgazdaság fejlődésének útjában. Az ihlető mű nyilván gróf Széchenyi István *Hitele* lehetett, s talán *A' lovakrul* hatása is érezhető, Fórizs Gergely pedig Berzsényi-könyvében meggyőzően érvel a populárfilozófiai indíttatás mellett.²⁵ Mindenesetre itt és most azt érdemes kiemelni, hogy Berzsényi már a *Mezei szorgalom*ban sem látja túlságosan rózsásnak a falu helyzetét: némileg kuszán tárgyalja a falu anyagi állapotának kilátástalanságát (a népsűrűségről, a népesség rossz eloszlásáról, valamint a földek célszerűtlen elosztásáról ír), majd a nép műveletlenségéről, a rossz iskolázásról beszél, hogy a népképzés pozitív elveire térjen rá, innen fordul vissza a mesterségek és a kereskedelem hiányosságaira, a rossz gazdálkodásra, innen tovább a paraszttal való durva bánás hátrányaira, majd váratlanul a falusi faépületek elhelyezésének gondjaira (ha túl közel épülnek, leéghet az egész falu), a túl sok szőlőtelepítésre, a túl sok vásárra, hogy végül az összefoglalóban általánosságban fogalmazza meg a rossz szerkezetű nép téziséét.

22 BERZSENYI, *Prózai munkái*, 733.

23 BERZSENYI Dániel, „A Magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairul”, in BERZSENYI, *Prózai munkái*, 439–475, 457, 458.

24 Kézirata: MTA KIK Kt., K659. A szöveget 1834. március 1-én olvasták fel az Akadémia kis ülésén. Lásd Magyar Tudós Társaság, Kis Gyűlések Jegyzőkönyve, 1834–1835, MTA KIK Kt., K 1390. Első kiadása: BERZSENYI Dániel, *Összes művei: Költelem 's folyóbeszéd*, Közre bocsátá meghagyása szerint DÖBRENTÉI Gábor (Buda: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1842), 208–228. Erről lásd BERZSENYI, *Prózai munkái*, 724–726.

25 FÓRIZS, „*Álpeseken Álpesek emelkednek*”, 315–320.

Az utolsó két bekezdés:

Végtelen lenne a nép' ereje, ha az egygyítve s mindenkor tzélszerint használnatnék és végtelen annak következménye mind gazdasági mind erköltsi tekintetben.

Az emberek külön válva s magokra hagyatva, majd leggyámoltalanabb állatai a természetnek; eggyesülve pedig urai a földnek. Vadság szaggatta és reggette külön az embereket, s a culturának leg főbb tzélja azokat eggyesíteni.²⁶

Figyelemre méltó, hogy Berzsenyi itt is a csinosodás történeti narratíváját idézi fel: az emberek az önösség vadságából a kultúra által létrehozott és garantált társasság irányába haladnak. A gazdasági és erköltsi eggyesítés itt ér össze: a széttartó erők eggyesítésének programja állatból emberré tenné a parasztokat. E célnak van alárendelve az iskolázási program is, mely a *Mezei szorgalomban* megjelenik: „az is mulhatatlanul megkivántatik, hogy a földművelő nép, mind erköltsére mind értelmére nézve, nagy tzéljaihoz képzett legyen; mert egyedül az illy nép lehet alkalmas eszköze minden józanabb irányzatoknak, a nem illyen nép ellenben örökre tsak annak lesz eszközlője, a minék eddig volt, tudnillik: az ínségnek.”²⁷ Az ínség – mely már a Vitkovics-episztolában is feltűnt – az animális létre utal: a parasztság helyzetét e pillanatkép a vadság ösztönvilágába sorolja, s az innen való kitörést a kulturalitásban látja. De miért kell csak praktikus oktatást adni?

Berzsenyi e kései szövegeiből, a *Mezei szorgalomból* és a [*Polgári rendtartás*]-ból az is látszik, hogy ő a stadiális történelmi teóriáknak egy sajátos változatát alkalmazza, mert egyrészt – erről már volt szó – azt gondolja, hogy egyazon társadalomban különböző fejlettségi szintek élnek egymás mellett (tehát mintegy az idő egymásra torlódik), de azt is, hogy *több* fejlettségi szint választja el egymástól a magyar társadalom rétegeit. Ha megpróbálnánk a legismertebb négylépcsős fejlődési modellt (mely a vadászat, pásztorkodás, mezőgazdaság és kereskedelem sorozatában látta a történelmi fejlődés mibenlétét) Berzsenyi mondandójára ráhúzni, aligha járnánk sikerrel. Inkább arról van szó, hogy ő egy dinamikus történelmi modellben gondolkodott, ahol a falu vadembereivel a falusi nemesség állt szemben (ők egytt volnának a mezőgazdasági szint), s ezek törekvése az *urbanitas* jegyeit mutató kulturalitás felé mutat. Az első lépés volna ebben az irányban a parasztságot vademberi mivoltából kiemelni, s ehhez szól hozzá Berzsenyi némely versében és némely prózai szövegében.

26 BERZSENYI, „A Magyarországi mezei szorgalom' némelly akadályairul”, 475.

27 Uo., 447–448.

(úrbéri viszonyok)

Hogy jobban megértsük, miért is módosul Berzsényi percepciójában a csinosodás nyelve, érdemes egy pillantást vetni azokra a korabeli vitákra, melyeknek kontextusába a Berzsényi-szövegek illeszkednek. Nemcsak az *urbanitas* körüli eszmetörténeti koncepciók hozhatóak ugyanis kapcsolatba a [*Polgári rendtartás*] pontokba szedett szabályzatával, hanem az urbárium körüli korabeli elképzelések is. Mint ismeretes, Mária Terézia 1767. január 23-án hirdette ki úrbéri rendeletét, mely egységesen szabályozta a jobbágyság földesúri terheit. A rendelkezés bevezetésének közvetlen kiváltó okai a parasztok zavargásai és a földesúri túlkapások letörése volt, de jól illeszkedett az udvar centralizációs törekvéseihez is, hiszen a rendelet bevezetésével egyidejűleg a birtokosok és jobbágyaik számát és vagyoni adatait is összeírták.²⁸ Az egységes teherviselés érvényesítése azonban nem volt zökkenőmentes. Tessedik Sámuelnek 1784-es *Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er seyn könnte* című nagyszabású reformtervezetének kiindulópontja az, hogy az úrbéri rendelet óta eltelt húsz évben nem lett a falunak egységes rendtartása, s egy lehetséges változat javaslatával áll elő (azaz úgy véli, hogy a királyi rendelet nem szabályozta elég mélyen a falu életét).²⁹ Berzeviczy Gergely 1802-es tanulmánya (*De conditione et indole rusticorum*) ezzel szemben amellet érvelt, hogy az urbárium már eleve elhibázott volt, amennyiben nem vette figyelembe az egyes falvak eltérő viszonyait:

Urbarium Generale pro toto Regno, eadem ubique ratione nec potuit introduci. Magna differentia climatis, fertilitatis, situs, merendi occasionis, et circumstantiarum Localium tantum faciunt discrimen, ut Rusticus in Comitatu Arvensi ter tantum pendere debeat sterilitatis climatis, quantum socius ejus Rusticus in Banatu, et vicissim maxima abundantia fertilitatis, defectu Industriae, et Commercii, duntaxat ad nutrimentum proprium reducat. ³⁰

28 Ennek az összeírásnak eredményeire épülő adatbázis: FÓNAGY Zoltán, *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában: Adattár*, Magyar történelmi emlékek: Adattárak, 2 köt. (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2013).

29 Samuel THESCHEDIK, *Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er seyn könnte; nebst einem Plane von einem regulirten Dorfe* (Gedruckt auf Kosten des Verfassers, 1784). Magyar fordítása két évvel később jelent meg: *A' paraszt ember Magyar országban, Mitsoda és mi lehetne; egy jó rendbe-szedett falunak rajzolatjával egyetemben* Samuel THESCHEDIK által. most pedig Németből Magyarra fordította KÖNYI János (Pétsett: Engel János betűivel, 1786). Ennek újabb, modernizált kiadása: TESSEDIK Sámuel, „A parasztember Magyarországon”, ford. KÖNYI János, in *Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely a parasztok állapotáról Magyarországon*, vál., szerk., bev. ZSIGMOND Gábor, A magyar néprajz klasszikusai, 109–263 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1979).

30 *De conditione et indole rusticorum: 1802*. Scripsit, et disseruit Gregorius BERZEVICZY de eadem;

Tessedik könyvét már a „falusi rendtartás” megalkotásának igénye is összeköti Berzsenyivel – bár utóbbi nyilván azokra a problémákra próbált reagálni, melyek éppen akkor, az 1830-as években tűntek legégetőbbnek számára (mint például az alkoholizmus vagy a tolvajlás). Mindenesetre figyelemre méltó, hogy az urbárium afféle elégtelensége, melyet Tessedik és Berzeviczy is szóvá tettek, még a reformkorban is kihívást jelentett a magyar falvakban.³¹

Tessedik és Berzeviczy más tekintetben is bemérési pont lehet Berzsenyi szövegéhez. Van ugyanis egy viszonylag komoly különbség érveléseik között abban a tekintetben, hogy miként ítélik meg a parasztot mint antropológiai tényezőt. Tessedik számára a paraszt voltaképpen műveletlen vadember, reflektálatlansága vademberi mivoltából következik. Természetesen a körülmények felelősek ezért (tudatlanság és balgatagság, mely a nevelés hiányának következménye), ám a toposz, mellyel az elvadult természetű, elfajult emberről ír, a parasztságot egyértelműen a természeti népek vadságával ruhazza fel.³² (Láttuk, Berzsenyi is hasonlóképpen gondolkodott, bár Tessedik számára a parasztok nevelésére bőven elegendőnek bizonyult volna a vasárnapi prédikáció intézménye, ahol a parasztok a jó erkölcsök mibenlétéről praktikus szempontból hallhattak volna.)³³ Berzeviczy éppen ez ellenében érvel, amikor elismervén ugyan a parasztok általános bizalmatlanságát, önzőségét, tudatlanságát, azt állítja, hogy ez alapvetően és csakis a műveletlenség következménye. Tehát szerinte is a körülmények okolhatóak az embertelen viselkedésért, de nála már nem csupán a konkvizitádorok térítő tevékenysége az egyetlen lehetőség a nyomorból való kitörésre. Miután bizonyította, hogy az életszín-

inscio, et inuito auctore edidit Iosephus MARIÁSSY ([Leutschoviae:] Iosephus Mariássy, 1809 – [Leutschoviae:] [Carolus Iosephus Mayer]). A címlap nélküli kiadványról eltérő bibliográfiai leírások futnak egymás mellett, én az OSZK 221.327 jelzetű példányát használtam. Magyarul megjelent: BERZEVICZY Gergely, „A parasztnak állapotáról és természetéről”, ford. GAÁL Jenő, in *Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely...*, 354–428. Az idézett hely az eredetiben: BERZEVICZY, *De conditione...*, 20. Az idézett hely magyarul: „Az általános úrbéri rendtartás az egész országra szól, de egyformán mindenütt nem volt behozható. Az éghajlat, termékenység, fekvés, a szerzési alkalom oly különféle s a helyi viszonyok annyi változatot tüntetnek fel, hogy az Árva megyei paraszt háromszor annyit tartoznék fizetni éghajlatának terméketlensége folytán, mint paraszttársa a temesi bánszágban, pedig ez viszont talajának termékenysége mellett az ipar és kereskedelem hiánya folytán csak saját maga táplálkozhatik bőven.” BERZEVICZY: *A parasztnak...*, 373.

31 Nehezen ellenőrizhető, de sok mindent megvilágító Főríz Gergely azon sejtése (ezúton köszönöm), hogy talán az 1831-es kolerázadások tették újra akuttá a problémát.

32 THESCHEDIK, *A' paraszt ember...*, 234–236; modern kiadása: TESSEDIK, *A parasztember...*, 180–181.

33 THESCHEDIK, *A' paraszt ember...*, 299–315; modern kiadása: TESSEDIK, *A parasztember...*, 200–205.

vonat általános emelése már önmagában visszazorítaná a parasztok rossz tulajdonságait, céljainak elérését ő is a nevelésben látja, s konkrét javaslata igen hasonlít Berzsenyiére, amennyiben ő is a gyakorlati ismeretek oktatását tartja a legfontosabbnak:

dum de perfectione ipsius agitur, nil aliud omnino intelligitur, quam, ut eam cognitionem acquirere possit, quae ei sit utilis, et necessaria, ut in infantia brevis illa, quam accipit, instructio, sit practica, bene ordinata, et destinationi ipsius, ac necessitati accommodata, ut notitiam ibi haustam, postea etiam maturiori aetate repetere possit, augere, et perficere, partim in templo ex sermonibus Parochi sui popularibus, partim privatim in vita sua rurali, entendo ad ulteriorem sui perfectionem.³⁴

Minderre pedig azért van szükség, mivel „experientiam quoque id testari, multoque melius cuncte procedere, ubi Rusticus cultior est, et rationabilior”.³⁵ Persze műveltség alatt itt nem az antik auktorok történeti munkáinak ismeretét, esetleg elmélyült természetrajzi ismereteket kell érteni – hanem a mindennapi paraszti léthez kapcsolódó ismereteket.

Berzsenyi álláspontja – Tessedik és Berzeviczy művei nyomán – úgy foglalható össze, hogy a) szabályozást sürget, mely kimondottan a falu életét szabályozza (Tessedik), de b) ez a szabályzat legyen a falu életére szabva (Berzeviczy), s végül c) a parasztok helyzetének javítására, vademberi sorból való kiragadásukra alkalmas eszköz a nevelés (a „néposkola”), de itt a parasztoknak elegendő gyakorlati ismereteket átadását hangsúlyozza (Berzeviczy), a nemesek nevelése nyilván más módon történik.

34 BERZEVICZY, *De conditione...*, 55. Magyarul: „Midőn az ő tökéletesbüléséről van szó, ezalatt egyáltalán nem értetik más, mint az, hogy oly ismereteket tudjon szerezni, melyek neki hasznosak és szükségesek, hogy az a rövid tartalmú oktatás, melyet gyermekkorában nyer, gyakorlati, jól berendezett és rendeltetése- valamint szükségéinek megfelelő legyen, hogy akkor szerzett ismereteit később érettebb korában megtartani, gyarapítani és tökéletesíteni tudja részint a lelkesnek híveihez intézett templomi beszédeiből, részint saját további képzésére törekedvén, magánúton a mezőn folytatott életben.” BERZEVICZY, *A parasztnak...*, 411.

35 BERZEVICZY, *De conditione...*, 54. Magyarul: „A tapasztalat is azt bizonyítja, hogy minden jobban megy ott, ahol műveltebb és eszesebb a paraszt.” BERZEVICZY, *A parasztnak...*, 411.

(büntetőjogi viszonyok)

S végezetül vessünk egy pillantást Berzsenyi falusi szabályzatának büntetőjogi, illetve testpolitikai vonatkozásaira, konkrétan a [*Polgári rendtartás*]-nak a tolvaj gyermekek büntetéséről szóló 15. pontjára:

A gyermekek minden legkisebb lopásért, erejekhez képest több napokig kalodában szenvedjenek s vasárnapon a Papnak és egész népnek jelenlétiben megkorbátsoltassanak, megnyirassanak és szégyenpadra állíttassanak, szülőjük pedig a kárt duplán megfizessék; s ha azon gyermekek többszer is lopnak, akkor a büntetés mindenkor megkettőztessék mind a korbátsokra mind a kárnak visszafizetésére nézve; a nagyobb koruak ellenben erejökhez képest büntetődjenek s másodszor lopásért rabgyarmatba menjenek.

E kérdés ismét egy nagyobb ívű változási folyamatba illeszkedik. A 19. század első felében ugyanis egy komoly átalakulásnak lehetünk tanúi, melynek eszméletörténeti konzekvenciáiról Michel Foucault egy egész könyvet publikált 1975-ben.³⁶ Mi sem jellemzi jobban a változás léptékét, mint hogy voltaképpen a büntetőjog mint önálló tudományág is ekkoriban különül el,³⁷ s az sem véletlen, hogy a reformkorban az ádáz politikai viták egyik nagy kulminációs pontja a büntetőjog, azon belül is a börtönök felállítása lehetett.

Foucault, akit alapvetően a testek uralásának átrendeződési módja érdekelt,³⁸ azt a folyamatot írja le, ahogyan „a büntetőhatalom kényszerítő, testi, elszigetelt, titkos modellje” felváltotta „a képzetekre, jelenetekre épülő, jelentéssel bíró, nyilvános, kollektív modellt”,³⁹ más szavakkal az, amiként a „rettenet színháza” bevonult a börtönbe.⁴⁰ Foucault szerint ennek feltételei a következők

36 Michel FOUCAULT, *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (Paris: Gallimard, 1975). Magyarul: Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés: A börtön története*, ford. FÁZSY Anikó és CSÜRÖS Klára, Társadalomtudományi könyvtár (Budapest: Gondolat Kiadó, 1990), 143–182.

37 Erről remek korabeli összefoglaló: NYÁRY Pál, *Indítvány a' megyei bünvádi eljárás lehető javítása iránt*, (Pest: Trattner és Károlyi betűivel, 1841).

38 Lásd például kései nagy művét: Michel FOUCAULT, *A szexualitás története [1]: A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1996); Michel FOUCAULT, *A szexualitás története [2]: A gyönyörök gyakorlása*, ford. ALBERT Sándor, SZÁNTÓ István és SOMLYÓ Bálint, (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1999); Michel FOUCAULT, *A szexualitás története 3: Törődés önmagunkkal*, ford. SUJTÓ László (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2001).

39 FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, 178.

40 A kora újkori előtörténet klasszikusa: Richard VAN DÜLMEN, *A rettenet színháza: Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*, ford. BÉRCZES Tibor, *Metamorphosis historiae* (Budapest: Századvég – Hajnal István Kör, 1990).

voltak: 1) a lehető legkisebb önkényt kell alkalmazni, hogy érvényesülhessen bűn és büntetés analógiás megfeleltetése, s ilyenformán a büntetés a bűn jelévé alakuljon; 2) növelni az érdeket, mely elrettent, és ezáltal csökkenteni a bűn iránti vágyat; 3) időbeli moduláció, azaz az időtartam beépül a büntetés gazdaságtanába, „az idő a büntetés operátora” lesz;⁴¹ 4) nemcsak a bűnös a büntetés célpontja, hanem a társadalom többi tagja is, s ezért szükséges, hogy adott bűnért mindenki ugyanazt a büntetést kapja; 5) kialakul a nyilvánosság okos gazdaságtana, minek során a gonosztevőt a társadalom elveszti, s így a gyász rituáléi kapcsolódnak hozzá; 6) s végül a bűnözők kétes dicsőségének megfordítása. Foucault azt a folyamatot próbálja megragadni, amiként a büntetőhatalom intézményesítése megkezdődik, s az addig partikuláris büntetési formából (a börtönből) egy csapásra a társadalmi rend stabilizálásának legfontosabb eszköze lesz. Társadalomtörténetileg e váltás együtt jár a jogegyenlőség elvének bevezetésével (adott bűncselekményért adott büntetés), valamint egyéb büntetőjogi elvek érvényesítésével (mint például az arányosság Cesare Beccaria óta közkeletű elvárása).⁴²

Bár Berzsenyi szövege valamikor az 1830-as évek elején íródhatott, érdemes lehet néhány évet ezúttal előre lépni, s a harmincas évek végén induló, majd a negyvenes évek elején terebélyesedő börtönügyi vita felől értelmezni azt. Pontosabban a börtönügyi vita illeszkedett egy tágasabb kontextusba, mely összefüggött a büntetés és büntethetőség körüli problémákkal, illetve a büntetőjog kikülönülésének folyamatával.

Mária Terézia 1776. március 22-i királyi leiratában tiltotta meg a tortúrát:

Hozzánk benyújtott kérelmek és peranyagok alapján ismeretessé vált előttünk, hogy könnyelműen rendelnek el kínvallatást, olyan esetben is, amikor nincs elég terhelő vétekekkel a gyanúsított ellen, nem veszik figyelembe a cselekmény és a büntetés közötti arányt, de a gyanúsított testi erejét és egészségi állapotát sem – ezért a megcsigázottak gyakran munkaképtelenné válnak, vagy a fájdalom hatására olyan büntetést is megvallanak, amit soha nem követtek el, és így módon érdemtelenül halálbüntetéssel sújtják őket. [...] Ezért a tortúra egyetlen örökös tartományunkban, semmilyen esetben sem alkalmazható, egyszerűen eltöröltetik és megszüntetetik.⁴³

41 FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, 148.

42 Cesare BECCARIA, *A bűnökről és a büntetésekről*, ford., bev., jegyz. MADARÁSZ Imre, Eötvös klasszikusok 20 (Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 1998), 19–21. Lásd HORVÁTH Tibor, *A büntetési elméletek fejlődésének vázlatja*, Jogtudományi értekezések (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 67–71.

43 Idézi: HAJDU Lajos, *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*, Nemzet és emlékezet (Budapest: Magvető Kiadó, 1985), 87.

Figyelemre méltó, hogy a királyi leirat az arányosság elvére hivatkozik, s nem a humánuméra. Azaz: a tortúrával, s úgy általában a testi fenyítéssel az a gond, hogy igen nehézkes mérlegelni, hogy a büntetés alanya milyen fizikai állapotban van, s ilyenformán ugyanaz a büntetés (vagy vallató eljárás) más és más mértékű esetenként. (Mária Terézia leiratát közvetlenül az az eset előzte meg, hogy özvegy Kupcsó Andrásné horgosi lakos panaszt tett, hogy férjét Szegeden két napig kínozták, mire belehalt az eljárásba.⁴⁴ Fontos itt utalni arra is, hogy ez a szempont Berzsényinél is megjelenik: a gyermekeket „erejükhez képest” büntetné, azaz valamiféle arányosságot venne figyelembe.) Mivel a vármegyék egyszerűen figyelmen kívül hagyták az idézett leiratot,⁴⁵ s a későbbiekben is csak vonakodva teljesítették II. József sürgetését, hogy a testi fenyítést inkább börtönbüntetéssel váltsák ki, szükségessé vált a pönológiai kérdések általános tisztázása.⁴⁶ Nem csoda hát, hogy az 1790/91-es diéta után (az 1791:67 tc. által) felállított, törvénytervezeteket előkészítő *regnicolaris deputatiók* munkájában kiemelt jelentősége lett egy büntető törvénykönyv előkészítésének. Az 1795-re elkészült *Codex de delictis eorumque poenis* végül nem vált hatályos törvénné, ám hatását aligha becsülhetjük alá. E tervezet nem szüntette volna meg a testi fenyítést, s bár a tortúráról és egyéb módszerekről egyszerűen hallgat (mintha azok nem is léteznének), bár az ütlegelést főbüntetésként egyszer sem javallja, a botozást vagy ostorozást mintegy büntetési csereeszközként megtartja. Ennek értelmében például egy havi börtön huszonöt botütéssel vagy ostorcsapással, egy évi százzal kiváltható, bár a nemesek számára ez a megszegyenítő lehetőség nem áll fenn.⁴⁷

A reformkorban nem véletlenül lett a börtönügy a viták egyik legfontosabb terepe.⁴⁸ Itt lehetett ugyanis – stílszerűen – ostorozni a maga kézzel fogható valóságában az elmaradott gyakorlatot, és megvitatni bizonyos általános kérdéseket, melyek a jogegyenlőség és művelődés összekapcsolódó problémáit érintették. Egy idő után a vita nem is arról folyt, hogy szükség van-e testi fenyítésre, bár a kérdés a háttérben maradt (mutatván, hogy az még az 1840-es években is akut

44 Uo.

45 Hajdu esetek sorát idézi: uo., 89–96.

46 A különböző ítélkezési gyakorlatokhoz lásd például DEGRÉ Alajos, „Úriszéki peres eljárás a Déludánántúlon a XVIII–XIX. században”, *Levéltári Közlemények* 32 (1961): 101–128; KÁLLAY István, *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 193–307.

47 Lásd HAJDU Lajos, *Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971), 197–198.

48 Erről összefoglalólag lásd MEZEY Barna, „A börtönügyi szakirodalom kezdetei Magyarországon”, *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae* XXVIII (1986): 63–83; MEZEY Barna, *A magyar polgári börtönügy kezdetei, Jogtörténeti értekezések* (Budapest: Osiris-Századvég Kiadó, 1995), 7–16.

problémát jelentett), inkább arról, hogy miféle börtönnel érdemes kiváltani azt. 1834-ben publikált útirajzában Bölöni Farkas Sándor lelkesen számolt be az ún. auburni (vagy más néven: hallgató) büntetés-végrehajtási rendszer előnyeiről.⁴⁹ Ennek lényege a rabok együtt tevékenykednek, de egymáshoz szólniuk nem szabad – alapelve szerint e szóltan társiasság mintegy magába fordítja az embert, aki úgy marad magára szégyenével, hogy mindeközben a társadalom rendjéből sem szakad ki. E módszer erkölcsöt javító hatásaiban olyan különböző politikusok bíztak, mint Kossuth Lajos vagy báró Eötvös József.⁵⁰ A másik módszer a szerzetesi büntetési gyakorlaton alapult: a bűnöst magánzárkába (*carcer*) zárták. A módszer lényege voltaképpen ugyanaz: az elítélt bűnbánatot gyakorol, a magányban töltött idő során újraéli Jézus megkísértését és megtisztul bűneitől. A magánzárka mellett szóltak hagyományai, s talán ez magyarázza, hogy ez a szokásrend bizonyult mai napig maradandónak. Az Eötvös tervezetével Borsod vármegyében vitázó Szemere Bertalan vagy Balla Károly említhető itt. De miért is fontos a mi számunkra e vita? Azért, mert részben a testi fenytés, illetve a megszegyenyítés (ahogy a vitafelek mondták: becstelenítés) körül forgott. Szemere Bertalan például úgy érvel a hallgató rendszer ellen, hogy az voltaképpen a testi fenytés egy formája, amennyiben fizikailag is kényszerítik a rabokat, sőt ezzel inkább gátat emelnek a rab és a társadalom közé.⁵¹ Balla Károly is azt emeli ki, hogy a büntetés fő feladata a javítás, s véleménye szerint a hallgató szisztéma e téren visszás.⁵² Ezzel szemben Eötvös például azt mondja, hogy nem kell annyira finomkodni, hanem korlátozott körben ugyan, de a testi beavatkozások megengedettek: például javasolja, hogy a többi rab előtt vágják le az elítélt bajuszát.⁵³

A vita folyamánaképpen a Magyar Tudós Társaság hirdetett pályázatot 1839-ben egy esetleges büntetőjogi reform érdekében, majd a pályázatok egy részét publikálták is (Szemere Bertalan, Sárvány Jakab), illetve újabb hozzászólások érkeztek (Tóth Lőrincé például). S bár a testi fenytés helytelenítése ek-

49 BÖLÖNI FARKAS Sándor, *Útazás Észak Amerikában* (Kolozsvártt: ifiabb Tilsch János tulajdona, 1834), 109–119.

50 KOSSUTH Lajos, „Fogházjavítás”, *Pesti Hírlap* 2, 169. sz. (1842. augusztus 14.): 571–572; BÁRÓ EÖTVÖS József, *Vélemény a’ fogházjavítás’ ügyében, ns. Borsod vármegye’ ebbeli küldöttségéhez* (Pesten: Heckenast Gusztáv, 1838); B. EÖTVÖS József és LUKÁCS Móricz, *Fogházjavítás* (Pesten: Heckenast Gusztáv, 1842). Lásd még LUKÁCS Móricz, „Büntetőjogi theoriák” [1840], in LUKÁCS Móricz, *Munkái: Első kötet*, összegyűjté GYULAI Pál, 183–242 (Buda-Pest: Franklin-társulat 1894).

51 SZEMERE Bertalan, *Terve egy építendő javító-fogháznak a’ magány-rendszer’ elvei szerint* (Kassa: Werfer Károly, 1838). Lásd még SZEMERE Bertalan, *A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről: Koszorúzott pályamunka* (Buda: A’ Magyar Kir. Egyetem’ betűivel, 1841).

52 BALLA Károly, *Vélemény a’ büntetési mód javítása iránt* (Pest, Trattner-Károlyi betűjével, 1841), 11.

53 Lásd EÖTVÖS, *Vélemény...*, 33.

kor már közkeletű álláspont, a mi szempontunkból ismét lényeges lehet, hogy milyen érvekkel szállnak vitába a résztvevők, illetve milyen társadalompolitikai-antropológiai vízió áll ennek hátterében. Mivel az akadémiai kérdésfelvetés („Határozassék meg a’ büntetés’ értelme és célja, adassanak elő annak biztos elvei, ’s ezekhez alkalmazható nemei; fejtessek-meg, találhat e köztük helyet a’ halálbüntetés és melly esetekben, miképen és milly sikerrel gyakoroltatott ez a’ régi és újabb népeknél, különösen hazánkban?”) jóval általánosabb volt, itt alkalom nyílhatott, hogy bizonyos elméleti megfontolások is helyet kapjanak. A második díjat elnyerő Sárváry Jakab például azt fejtegeti, hogy a „büntetések a’ miveltséggel egyenlő lépést tartsanak, ’s annak haladtával amazok is szelidüljenek”,⁵⁴ azaz a büntetés mikéntjét az adott közösség társadalmi állapotához kapcsolja hozzá. Mindez azért is figyelemre méltó, mert Sárváry ugyanannak a stadiális történelemfelfogásnak a híve, mint Berzsenyi. Persze Berzsenyi harmincas évek eleji rendtartása még előtte van az 1836:10 tc.-nek, mely felszámolja a földesúri úriszéki bíraskodást (bár továbbra is a földesúr tartozik kinevezni az úriszék élére egy megbízható, részrehajlás nélküli személyt, s a gyakorlatba ismét csak lassan szivárgott át a hatályos jogszabály),⁵⁵ Sárváry pedig már mindezek után szólal meg. Berzsenyi ugyanis még egy adott társadalmon belül értelmezte a különböző stádiumokat, s ennek megfelelően szabott volna ki különböző büntetéseket, Sárváry azonban már azt üdvözli, hogy nemcsak a nemeseket és honoráciorokat mentesíti a törvény a testi fenytítés alól, hanem a polgárokat, kereskedőket, parasztokat is, azaz: számára egy nemzet juthat el a művelődés olyan fokára, ahol ezek a „barmokig” lealacsonyító módszerek már nem használatosak.⁵⁶

Az angolszász jog nagy híve, Tóth Lőrinc, aki nem sokkal korábban maga is tett egy nyugati utazást, ahol a börtönügy helyzetét tanulmányozta, 1841. június 21-én olvasta fel nagy értekezését a Magyar Tudós Társaság kis ülésén a „becstelenítő büntetésekről”. E szöveg azért érdekes számunkra, mert szerzője ismét csak a stadiális történelemfelfogásból indul ki, amennyiben államformák szerint különíti el a becsületre apelláló fenytítő eszközök hasznát és kárát: így a despotizmust, a teokráciát és az arisztokráciát különíti el egymástól, melyet nyilván valaminő polgári társadalom követ. A paradoxon az – mutat rá Tóth –,

54 SÁRVÁRY Jakab, *A büntetésről ’s különösen a’ halálbüntetésről: Másodrangú pályamunka* (Pest: Eggenberger J. és fia m. acad. könyvtárosoknál, 1844), 71.

55 Erről lásd GAÁLNÉ BARCS Eszter, „Úriszéki bíraskodás Pest megyében a XVIII–XIX. században”, in *Tanulmányok Pest megye múltjából*, szerk. HALÁSZ Csilla és TÓTH Judit, Pest megye múltjából 11, 51–84 (Budapest: Pest Megyei Levéltár, 2006).

56 SÁRVÁRY, *A büntetésről...*, 73.

hogy éppen azokban a társadalmi formákban alkalmazzák a leggyakrabban a megszégyenítő büntetést, ahol a becsületre apellálás a legkevésbé működik. Az arisztokrácia által vezetett népeknél például: „Mig illy alkotmányú népeknél, a' jogokkal bíró nemes, a' büszke aristocrata inkább halált szenved, mint becselenséget: a' pórnép' embere érzéketlenül 's hidegen adja magát a' becstelenítő büntetés alá, nem ismervén a' jót, mellytől általa megfosztatik.”⁵⁷ Abban az utilitarista jogi képzetkörben, melynek alapján Tóth Lőrinc érvel, éppen fordítva áll a dolog, mint Berzsényinél: míg utóbbi számára magától értetődő, hogy az állati sorban senyvedő parasztságot csak erővel lehet megszelídíteni, addig előbbi úgy gondolta, hogy a testi fenyítés és megbecstelenítés (hajlenyírás, utcaseprés stb.) éppen az ellenkező hatást váltják ki. Tóth szerint ugyanis már túl vagyunk azon az arisztokrata koron, mikor a parasztság baromként és tudatlanul élt, saját korának gondolkodó lényeit nemcsak hasztalan, de egyenesen káros efféle kínzásoknak kitenni:

Azok az embert oktalan állattá süllyeszti, egyesben az egész nem' méltóságát sértik; ehhez joga senkinek sincs, ha szinte czéliányosak volnának is. Mert jogtalan, szentségtelen eszközt sohasem tehet szentté a' czélszerűség. – De nem is czélirányosak, mert nem jobbitanak. – A' botozás, vesszőzés, seprűzés, deres és egyéb eféle nevelés' sötét szellemű védelmezői azt szokták papolni: hogy vannak emberek kiket egyéb büntetés meg nem jobbit. – Lehet; de hát a' bot jobbit-e? nem öli-e meg a' jobbulás' erkölcsi lehetőségét? – 's nem folytatik-e el a' botozottban 's a' bot alá vetett egész osztályban a' nemesb becsületérvés, az alacsonyág elleni ezen leghathatósá védszer? – szabad-e bölcs orvosnak olly eszközökkel élni, mellyek talán pillanatnyi gyógyszerek, de a politicalai, erkölcsi testet 's annak idegeit végkép eltompítják, elerőtlenítik? –⁵⁸

Berzsényinél, mint láttuk, volt nevelési program a büntetési javaslatok mellett. Azonban az ott nyújtott praktikus nevelés még nem emelte volna olyan magas szintre az embert, mint ahol Tóth szerint már ekkor is volt: Berzsényinél talán azért sem tompítja a morális érzéket a testi fenyítés, mert a parasztok esetében erről még nem is beszélhetünk.

57 TÓTH Lőrincz, „A' becstelenítő büntetésekről, Törvényhozási szempontból: Olvastatott a' m. academia' ez évi jun. 21dikén tartott kis-ülésében”, *Athenæum* 5, II. félév, 51–53. sz. (1841): 801–808; 817–824; 833–839, 804–805.

58 Uo., 823–824.

(*rabgyarmat*)

Fentebb több szempontból is körüljártuk Berzsenyi prózai töredékét. Megnéztük a kialakuló város–vidék ellentmondás felől, elemeztük az úrbériség körüli diskurzusok felől, s végül büntetőjogi szempontból. Zárásként álljon itt még egy utolsó adalék a problémához.

Berzsenyi szövegének egy rejtélyes részlete a visszaeső tolvaj gyermekek „rabgyarmatra” küldése. A *Mezei szorgalomban* olvasható rövid meghatározás áll rendelkezésünkre: „nékünk, a munkaházakon kívül, még olly rabgyarmatokra is volna szükségünk, mellyekbe a romlott emberek örökre deportáltatnának, mert mig azokat a néptül egészen külön nem választjuk, addig az erkölts’ jobbulásáru gondolkodni sem lehet.”⁵⁹ Eszerint a rabgyarmat lényege az elkülönítés, ám hogy az erkölcs jobbítását konkrétan miképp kell elgondolni, csak sejtéseink lehetnek. Mivel ehhez hasonló fegyintézetek a Magyar Királyságban nemigen voltak, feltételezhető, hogy külföldi példákra gondolhatott. Szemere Bertalan, némileg később megjelent, 1840-ben publikált útirajzában olvashatunk egy porosz kezdeményezésről „erkölcsileg elfajult gyermekek nevelésére”. Szemere látogatást tett egy intézménybe, ahol önhibájukból vagy a rossz körülmények miatt megromlott erkölcsű gyerekek dolgoztak. Szemere nagy lelkesedéssel írja le az intézmény működését, ahol a tízórai szünetben az időközben angyallá szelídült kisördögök dalra fakadnak:

Mindenütt oly csinos tisztaság uralkodik, mint egy hollandi polgár’ házában. Ezután fölmenénk az iskolába, mi egyház is. Az igazgató’ kezében egy tiszta czintál volt, megrakva kenyérszeletekkel, miket, a csinos olajlámpákkal megvilágított hosszú asztalok mellett ülő, szürke posztó öltözetü gyermekek közt elosztott, adván a nagyoknak nagyobb, a kicsinyeknek kisebb szeletet. Idő mulva a sipzongorát kinyitá s annak kísérete mellett a kis gyülekezet két verset énekle el. Óh mi fölséges érzésbe emelt az óra! Seraphok és Cherubok’ zengő kara nem adott volna ily gyönyört, mint a vétek’ szörnyü torkábul kiragadt gyöngye teremtések’ hálaéneke. Ennyi szerencsétlen inkább mint vétkes teremtéske, ahitatra buzdítva saját ifju szive és hü gond által, Istenhez fohászkodik!⁶⁰

59 BERZSENYI, „A Magyarországi mezei szorgalom’ némelly akadályairul”, 458.

60 SZEMERE Bertalan, *Utazás Külföldön: I. kötet: Németföld, Franczország* (Budapest: A Magyar Kir. Egyetem’ betűivel, 1840), 74.

Szemere mindezek után joggal állapítja meg: „Illy intézet statusszükség.”⁶¹ Az persze nyitott kérdés marad, hogy a szabályaiban oly szigorúnak tetsző Berzsenyi Dániel vajon bízott-e ennyire a nevelőintézetek hatásában. Nem hiszem.

Azért is tanulságos az előkerült szövegtöredék, mivel ennek alapján bepillantást nyerhetünk egy olyan világba, melyet az irodalomtörténet-írás mindeddig kevésbé érzékelhetett. Mert az „udvarházi klasszicizmus”⁶² ágenseinek eddig csak egymáshoz intézett lelkes szavait olvashattuk. Arról, hogy mindennapi társadalmi gyakorlatokká miként váltották vagy váltották *volna* az ott elhangzottakat, jórészt hallgatnak forrásaink. A [*Polgári rendtartás*] kiegészülő töredékének jelentősége e kitartó csend pillanatnyi megtörésében áll.

61 Uo.

62 SZAUDER József, „Udvarházi klasszicizmus: Fáy András és meséi”, in SZAUDER József, *Az estve és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, 452–503 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970).